

Данько О. В., практичний психолог відділення психологічного забезпечення відділу по роботі з персоналом НА ДПС України імені Б.Хмельницького (м. Хмельницький)

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА І ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ФАХІВЦІВ

У статті здійснено аналіз наукових підходів щодо визначення психологічної структури і змісту професійного самовизначення майбутніх військових фахівців. Зазначається, що структура процесу професійного самовизначення курсанта містить когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий і діяльнісний компоненти. Зміст професійного самовизначення курсантів необхідно розглядати як цілісне процесуальне утворення нерівнозначних і динамічних елементів, взаємозалежних один з одним і таких, що забезпечують адекватний вибір професії, успішне освоєння та ефективну професійну діяльність.

Ключові слова: психологічної структура, зміст, професійне самовизначення, майбутні військові фахівці.

В статті осуществлен анализ научных подходов к определению психологической структуры и содержания профессионального самоопределения будущих военных специалистов. Отмечается, что структура процесса профессионального самоопределения курсанта содержит когнитивный, мотивационный, эмоционально-волевой и деятельностный компоненты. Содержание профессионального самоопределения курсантов необходимо рассматривать как целостное процессуальное образование неравнозначных и динамических элементов, взаимосвязанных друг с другом и обеспечивающих адекватный выбор профессии, успешное освоение и эффективную профессиональную деятельность.

Ключевые слова: психологическая структура, содержание, профессиональное самоопределение, будущие военные специалисты.

The article is devoted to the analysis of scientific approaches to the definition of the psychological structure and content of professional self-determination of the future of military specialists. It is noted that the structure of the process of professional self-determination of student contains the cognitive, motivational, emotional-strong-willed and pragmatic components. The content of vocational self-determination of students should be considered as a holistic process of education unequal and dynamic elements interconnected with each other and such, which provide an adequate choice of profession, the successful development and effective professional activities.

Key words: psychological structure, content, professional self-determination, future military specialists.

Вступ. Проблема професійного самовизначення стала актуальною для суспільства відтоді, коли з'явилися перші військові професіонали. У свій час вона вирішувалася на буттєвому рівні, тому що рішення про надходження сина на військову службу приймали батьки. У військово-психологічній науці на рубежі XIX-XX століть не було самого терміна «професійне самовизначення», але його семантичний зміст розглядається у роботах таких військових вчених як М.Бутовський, А.Гиляревський, М.Головін, М.Драгомиров, А.Зиков, М.Корф, Г.Леєр, Г.Шумков та іншими. Про вимоги, що висувалися війною до особистості людини, писав В.Бехтерев: «Відомо, що сучасна війна жадає від учасника боротьби деякої частки самостійності, спритності у важких ситуаціях та ясного розуміння як мети війни, так і тих дій, у яких він бере участь. Усе це можливо лише при відповідному розвитку особистості, при відомому ступені її освіти, при усвідомленні прав, за які йде боротьба, і за підтримкою у ній духу ініціативи і самостійності...» [1, с.360].

Мета статті – аналіз наукових підходів щодо визначення психологічної структури і

змісту професійного самовизначення майбутніх військових фахівців.

Результати дослідження. Більшість робіт військових вчених минулого свідчать про те, що у центрі вивчення психологічної науки є людина, що воює або готується до війни. Вивченням покликання молодих людей до військової професії займався М.Рибніков. Він вважав, що професія військового вимагає, у більшості випадків, фізичної витривалості, енергії, рішучості, швидкості міркування. «Ці властивості інший раз накладають настільки помітний відбиток на людину, що військового можна упізнати за його зовнішньою поставою, впевненості у мовленні і рухах, за різким, уривчастим голосом, що звук командувати» [2].

Особливості вибору професії офіцера розглядаються у роботах О.Зикова [3, с.22]. Автор міркує про наслідки вибору юнаків військової професії у результаті впливу сили відчуттів на здійснення вчинку. Він зазначає, що на війні, у більшості випадків, обстановка і привабливість вчинків і предметів може скластися у небажаному напрямку, а тому схильність людини визначати свої дії зовнішніми враженнями не є вигідною.

О.Гиляревський, міркуючи про вікові особливості молоді, зазначає особливості уяви юнака, що «...зайнятий вибором свого покликання і готуванням до нього. Жива уява направляє погляд юнака у майбутнє і представляє йому ідеали, які він прагне здійснити; перед ним відкривається життя з його недосконалим устроєм і сміливі плани поліпшення рояться у його розумі» [4, с.137]. Саме в упередженості свідомості юнака вчений бачить основну передумову здійснення помилки при виборі професії.

Перед вченими початку ХХ століття так само гостро стояла і проблема передчасного звільнення офіцерів з армії. Так М.Бутовський доходить висновку, що на стадіях прийому і подальшого навчання у військовому навчальному закладі неможливо прогнозувати успішність майбутньої професійної діяльності офіцера. Він виділяє такі категорії молодих офіцерів, що остаточно не визначилися у своїй професії [5, с.10].

Особливе значення для дослідження професійного самовизначення військовослужбовців мали роботи з теорії здібностей Б.Тепова і В.Небиліцина. Б.Теплов обґрунтував емпіричні методи аналізу здібностей у конкретних видах людської діяльності. Надалі, розвиваючи його ідеї, В.Небиліцин розкрив роль типологічних властивостей нервової системи в індивідуально-психологічній своєрідності діяльності (у тому числі і навчальній). Виходячи із властивостей нервової системи майбутнього військового професіонала, можна було зробити прогноз його професійної успішності. Однак, розглядаючи радянський період розвитку поглядів на процес професійного самовизначення майбутніх офіцерів стає очевидним «перекіс» при виборі професії у бік потреби держави у військових кадрах («треба») і престижності військових професій. У сучасних умовах подібні механізми професійного самовизначення не працюють, тому необхідно усі дослідження із проблеми професійного самовизначення розглядати з погляду ситуації, що склалася на сьогодні.

О.Бабелюк досліджував професійне самовизначення військових професіоналів і дійшов висновку, що на його розвиток впливають не лише зовнішні обставини, але й, сформовані у певних межах власна позиція і лінія свого життя. Умовою професійного самовизначення військового професіонала виступає його здатність до самостійного і свідомого вибору, в основі

якого лежить усвідомлення і прийняття загальногромадянських цінностей на індивідуально-смысловому рівні [6]. Для військового професіонала велике значення має необхідність виконати свій громадянський обов'язок перед Батьківщиною, тому умови професійного самовизначення повинні враховуватися при дослідженні процесу професійного самовизначення курсантів-прикордонників.

Вивчаючи професійне самовизначення студентів, К.Євстаф'єва вважає, що його сутність полягає в усвідомленому вільному виборі найбільш прийняттого для них основного напрямку професійної діяльності, заснованого на «резонансі цінностей» (збіг повних і переважаючих ціннісних орієнтирів у напрямку професійної діяльності з особистісними ціннісними орієнтирами). Він вважає, що самовизначитися професійно - це значить, у результаті самопізнання і самооцінювання власних здібностей і можливостей зрозуміти свою невідповідність вимогам професії і зайнятися саморозвитком і самореалізацією в процесі професійного становлення [7].

О.Щотка також торкнувся проблеми професійного самовизначення. Самовизначення, що є центральним новотворенням цього періоду і пов'язане зі співвіднесенням минулого і майбутнього, сприйняттям сьогодення з погляду майбутнього, становленням Я-концепції особистості. Усебічний аналіз розвитку самосвідомості військовослужбовця дозволяє зробити висновок про те, що на основі механізмів ідентифікації-відокремлення, у процесі самопізнання відбувається розвиток Я-образу, від ситуаційних організмичних самосприйняття до цілісного уявлення про себе як про суб'єкта соціальної взаємодії. Успішне, неконфліктне проходження різних вікових етапів приводить до появи на етапі самовизначення підсумкового продукту самосвідомості - Я-концепції особистості [8].

Заслужують на увагу спостереження Л.Ткачука, що розглядав професійне самовизначення сучасного юнацтва. Одним з боків професійного самовизначення, відповідно до його поглядів, є процес руху від відношення людини-професії до професійної самосвідомості. Потреба у самовизначенні полягає у бажанні людини сформулювати певну смыслову систему, що має на увазі відповідь на питання про сенс свого власного існування [9]. Проблема формування професійної самосвідомості у

юнаків полягає саме у невизначеності свого відношення до майбутньої професії, тому ці процеси повинні розвиватися паралельно, сприяючи розвитку один одного.

Процес професійного самовизначення протікає у певному професійному середовищі при взаємодії з іншими суб'єктами професійної діяльності, тому логічно було б представити процес професійного самовизначення як результат взаємодії системи «суб'єкт - військова професія». Особистість і військова професія, представлена професійним співтовариством і професійною діяльністю, включені у систему відносин, де під відношенням розуміється «сила, потенціал, що визначає ступінь виразності емоції, ступінь напруження бажання або потреби. Відносини тому є рушійною силою особистості» [10, с.49]. Виходячи з вище зазначеного, професійне самовизначення є процесом і результатом системи відносин курсанта і військової професії.

Професійне самовизначення розглядається О.Туриніною як процес (що має власну динаміку), і як один із критеріїв успішності професійного становлення. Становлення професійної діяльності фахівця характеризується досягненням такого рівня професійної зрілості, що дозволяє фахівцеві самостійно здійснювати діяльність, яка за способом і результатом відповідає суспільно визнаним нормам на конкретному етапі розвитку професії, відчувачи при цьому стійкий інтерес до цієї діяльності і прагнення до особистого професійного вдосконалювання [11].

Професійне самовизначення особистості, на думку В.Татенка, розгортається протягом усього професійного життя у межах однієї професії і полягає в його прагненні до професійно-особистісної гармонії в обраній сфері, сутність якої полягає у динамічній відповідності між найбільш особистісно значущими і найбільш суспільно затребуваними у роботі вміннями, видами і способами його діяльності як фахівця. Завершенням процесу розвитку процесу професійного самовизначення є момент позитивного відношення офіцера до себе як суб'єкта певної професійної діяльності [12].

Вивчаючи динаміку професійного розвитку військовослужбовців, А.Поплавська особливу увагу приділила процесу їхнього професійного самовизначення. Сутність цього психологічного феномена полягає у

модифікації із часом відношення військовослужбовця до себе як до суб'єкта діяльності і до самої цієї діяльності. Професійне самовизначення - це процес самореалізації військовослужбовців у військово-професійній діяльності на основі найбільш повного використання своїх здібностей та індивідуально-психофізіологічних можливостей [13].

Черговим етапом вивчення професійного самовизначення є аналіз його структури. Так Р.Пасічняк розглядала структуру професійного самовизначення як триєдину конструкцію, що містить у собі такі компоненти: а) операційно-діяльнісний; б) мотиваційно-ціннісний; в) суб'єктивно-оцінний [14]. Особливий інтерес викликає той факт, що первинні компоненти цієї системи перебувають у постійній зміні, крім того, вони взаємодіють один з одним, створюючи при цьому певну структуру.

Психологічна структура професійного самовизначення курсантів складається з таких компонентів:

когнітивного - система знань суб'єкта професійного самовизначення про себе та особливості військово-професійної діяльності і способах реалізації своїх професійних планів;

емоційно-вольового - емоційна стабільність і стійкість зусиль курсантів при виборі й оволодінні військовою професією при адекватній оцінці своїх можливостей;

мотиваційного - погодженість мотивів вибору й оволодіння військовою професією зі схильностями курсантів до професійної діяльності;

діяльнісного - підпорядкування навчально-виховної роботи і виконання службових обов'язків ціннісно-смісловій сфері особистості курсанта.

У структурі професійного самовизначення усе компоненти є взаємозалежними. Якщо курсант хоче осмислено займатися професійною діяльністю, то ціннісне самовизначення (визначення граничних цілей і цінностей своєї діяльності) повинне випереджати професійне. Вибір професійного шляху пов'язаний з вибором реальних життєвих цінностей, ці цінності визначають реальну професійну мотивацію. Цінності здійснюють зв'язок між когнітивними та емоційними складовими професійної самосвідомості через внутрішню мотивацію. Причому, мотивація професійної діяльності може служити комплексним феноменом, пов'язаним з когнітивним, емоційно-

вольовим і діяльнісним компонентами професійного самовизначення, що дозволяє розв'язати конфлікт між потребами курсанта і вимогами професії на етапі навчання у ВНЗ.

Діяльнісний компонент перебуває у взаємозв'язку з усіма попередніми компонентами і є найбільш важливим у структурі професійного самовизначення курсанта. Якщо розглядати процесуальну сторону діяльнісного компонента, то основним показником адекватності професійного самовизначення курсанта може бути його успішна професійна діяльність як офіцера. Ефективність його діяльності на попередньому етапі можна оцінювати залежно від адекватності вибору професії. Проблема виникає при оцінці діяльності курсанта під час навчання. У командирів, викладачів, вихователів і технічних фахівців ВНЗ немає можливості в процесі службової і навчальної діяльності відтворити ідентичні умови служби у військовій частині. Військовий ВНЗ не є ідеальною моделлю військової частини, що вбирає усі елементи її життєдіяльності. Відмінності по цілям і засобам діяльності, суб'єкт-об'єктним відносинам, рівню підготовленості змушують використовувати ті складові навчально-виховної діяльності, за результатами виконання яких можна було б судити про адекватність професійного самовизначення майбутнього офіцера. Такими складовими діяльнісного компонента структури професійного самовизначення можуть бути: результати кваліфікаційного іспиту при вступі до ВНЗ, середня арифметична оцінка по предметах спеціалізації, експертна оцінка курсантів як майбутніх офіцерів своїми товаришами по навчальній групі. При аналізі результатів для діагностики діяльнісного компонента під час навчання у ВНЗ, отриманих за допомогою коефіцієнта кореляції, можна констатувати, що є відносно значуща залежність між експертними оцінками товаришів та успішністю ($r=0,50$). Менш значуща залежність простежується між експертними оцінками товаришів і командирів ($r=0,42$). Відсутня залежність між показниками успішності й оцінками командирів ($r=0,07$). Отримані дані свідчать про те, що товариші оцінюваного курсанта беруть до уваги його успішність по предметах навчання, а командири підрозділів не беруть до уваги значущість успішності для майбутньої професійної діяльності. Професорсько-викладацький склад при оцінці курсанта як майбутнього офіцера опирається на

кваліфікаційні вимоги і навчальні програми та інші документи, що регламентують навчальну діяльність. Усе це робить показник успішності курсантів по предметах спеціалізації оптимальним для оцінки діяльнісного компонента професійного самовизначення.

Для того, щоб знати межі оптимального здійснення професійного самовизначення, перевіряти надійність функціонування досліджуваного явища, необхідно мати уявлення про його зразок - модель професійного самовизначення. Технологія оптимального професійного самовизначення у межах моделі (генеральний задум оптимізації досягнення мети, зміна стихійного, нерегулюємого процесу професійного самовизначення у раціональний) та алгоритму (доцільну траєкторію, що забезпечує розвиток творчого потенціалу особистості) - є організаційно-процедурною підставою, що вбирає у себе сукупність сил, засобів, методів і форм ефективного використання в процесі індивідуально-професійного розвитку майбутнього офіцера. Процес професійного самовизначення являє собою багатоетапну, послідовно-паралельну розумову роботу, що чергується з пізнавальною діяльністю курсанта, що відбувається на когнітивному, емоційно-вольовому та мотиваційному рівнях. Змістом процесу професійного самовизначення є:

критичне осмислення суб'єктом свого життєвого досвіду і поява у результаті цієї розумової роботи узагальненого уявлення про свою майбутню професію;

одержання суб'єктом додаткової інформації про професію, що супроводжується спробами представити себе у нових, незвичних ситуаціях професійної діяльності і додання їй нового емоційного відтінку;

зосередження уваги на якій-небудь одній професії або одному боці професійної діяльності в силу її раціонального осмислення або упередженого переживання її значущості для подальшого сенсу життя суб'єкта;

трансформація «неуважних» уявлень про професію у реальні цілі і шляхи руху до її освоєння, погоджені за часом та узагальнені у вигляді професійних планів, які повинні бути побудовані з врахуванням конкретних кроків з подолання непередбачених обставин, виникаючих перешкод і додавання вольових зусиль щодо втриманню кінцевої мети;

Питання психології

узгодження своїх професійних планів з мотивами, смислами, цінностями та іншими змістовними компонентами особистості офіцера;

корекція відношення курсантів до професії і ставлення до себе як майбутнього професіонала, що відбувається в процесі безпосереднього сприйняття властивостей предметів, ситуацій і подій, які стосуються професійної діяльності;

успішне освоєння професійної діяльності і подальший професійний розвиток офіцера в процесі професійного самовизначення.

Висновки. Таким чином, структура процесу професійного самовизначення курсанта містить когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий і діяльнісний компоненти. Зміст професійного самовизначення курсантів необхідно розглядати як цілісне процесуальне

утворення нерівнозначних і динамічних елементів, взаємозалежних один з одним і таких, що забезпечують адекватний вибір професії, успішне освоєння та ефективну професійну діяльність.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень з зазначеної проблематики можуть стати: дослідження психологічних умов вдосконалювання виховної роботи з військовослужбовцями з розвитку у них військово-професійної спрямованості; дослідження впливу регіональних і національно-етнічних чинників на професійне самовизначення на військову службу з числа осіб цивільної молоді; обґрунтування психологічних умов вдосконалювання системи професійної підготовки військовослужбовців, що проходять військову службу.

Література

1. Бехтерев, В.М. Личность и условия её развития и здоровья // Вестник психологии, криминальной антропологии и гипнотизма / В.М. Бехтерев. - СПб., 1905, вып. 6.
2. Рыбников, Н. Психология и выбор профессии / Н.Рыбников. — 3-е изд. Орловское отделение. 1922.
3. Зыков, А. Как и чем управляются люди. Опыт военной психологии / А.Зыков. - СПб., 1898.-190 с.
4. . Гиляревский, А. Военная психология / А.Гиляревский. - Новочеркасск, 1883. - 143 с.
5. Бутовский, Н.Д. Наш офицерский корпус, его жизнь, научное развитие и воспитание / Н.Д. Бутовский. - СПб., 1912. - 28 с.
6. Бабелюк, О.В. Психологічний зміст, структура і функції професійного самовизначення військовослужбовців, що проходять військову службу за контрактом /О.В.Бабелюк/ Вісник Національної академії Державної Прикордонної служби України ім. Б.Хмельницького, Вип.5, 2011. – режим доступу - http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2011_5/11bovvs.pdf
7. Євстаф'єва, К.О. Самооцінка студентів педучилища як фактор професійного самовизначення: автореф. дис... канд. психол. наук / К.О.Євстаф'єва / Український держ. педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1997. – 21 с.
8. Щотка, О.П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: дис... канд. психол. наук / О.П. Щотка / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. - К., 2003. – 255 с.
9. Ткачук, Л.В. Професійне самовизначення та його емпатійні детермінанти у сучасного юнацтва: дис... канд. психол. наук / Л.В. Ткачук / Південний науковий центр АПН України. - О., 2003. – 186 с.
10. Мясищев В.Н. Психология отношений: Под ред. А.А. Бодалева. - М.: Изд. «ИПП», Воронеж: «МОДЭК», 1995. - 356 с.
11. Туриніна, О.Л. Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних педкласів: дис... канд. психол. наук / О.Л.Туриніна / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. - К., 1998. - 194 с.
12. Татенко, В.А. Субъект психической активности в онтогенезе: дис... д-ра психол. наук / В.А. Татенко / Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. - К., 1997. - 373 с.
13. Поплавська, А.П. Психологічні особливості кар'єрних орієнтацій військовослужбовців: автореф. дис. канд. психол. наук / Поплавська Анжеліка Петрівна; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К.: Наук. світ, 2006. – 19 с.
14. Пасічняк, Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників: дис... канд. психол. наук / Р.Ф. Пасічняк / Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. - Івано-Франківськ, 1999. - 186 с.